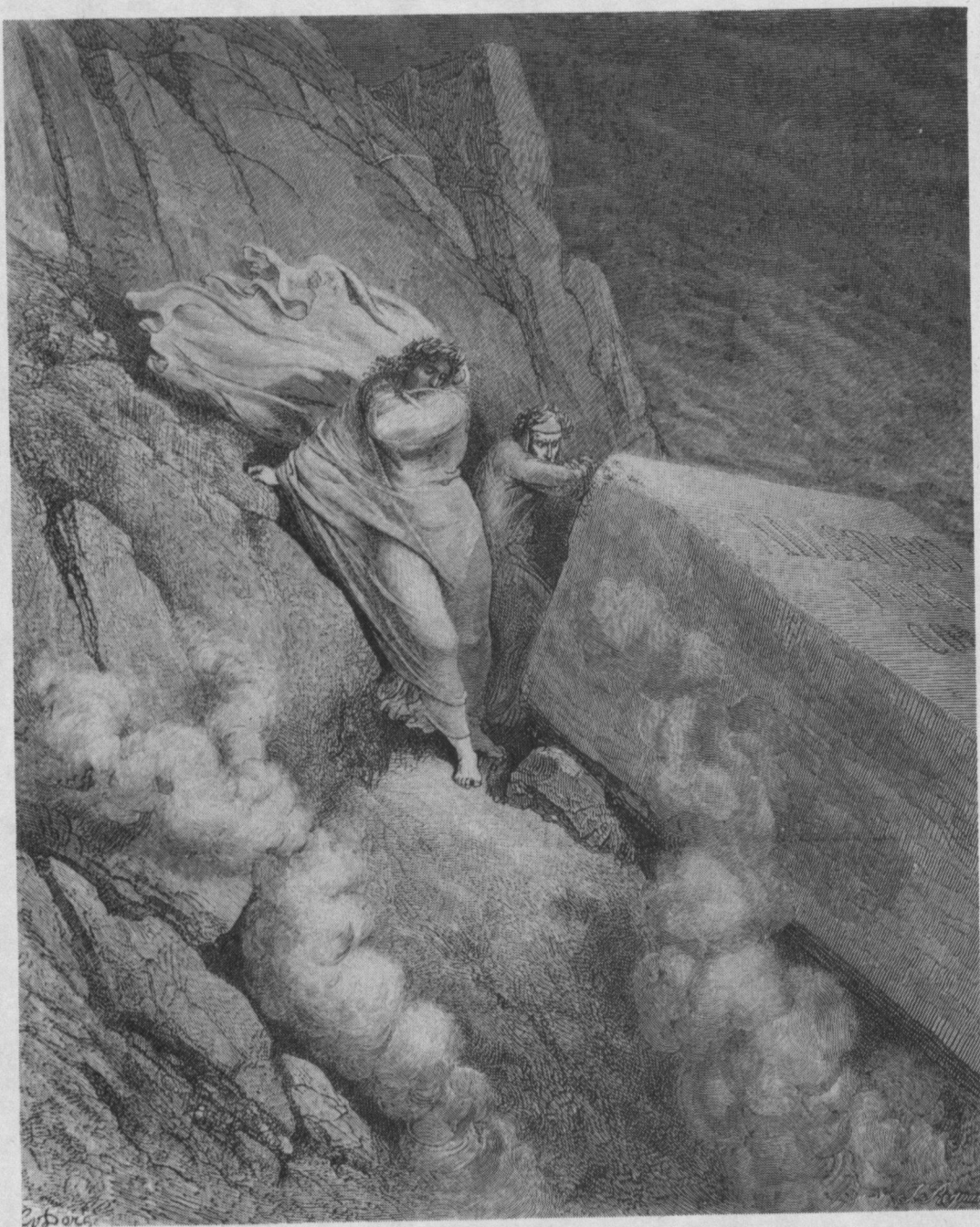

Houtgravure uit: Dante, *Goddelijke Komedie* (Rotterdam 1979).

VOORWOORD

De wagen van de ziel, is bespannen met twee paarden,
het ene vol schoonheid en zuivere glans,
het andere grauw, halsstarrig en rood van oog.
Wij rijden levenslang met twee paarden.
Twee zielen wonen, ach, in onze borst.

Plato

De hel is een eeuwenoud concept, dat niet alleen in het christelijk denken bestaat. De christelijke visie op de hel is *onze* visie, het maakt een zo integraal deel uit van ons gedachtengoed dat wij ons niet voor kunnen stellen dat er ooit geen hel was. Onze tegenwoordige visie mag dan anders zijn dan de oorspronkelijke, maar de hel blijft als metafoor ontegenzeggelijk zijn waarde behouden.

In dit nummer van *Groniek* willen we aandacht besteden aan deze hel. Wat is de hel? Deze vraag is moeilijk te beantwoorden, omdat de hel als voorstelling en als idee een zeer veranderlijk gegeven is. Om de hel af te bakenen leek het ons verstandig "in den beginne" te beginnen: met de Bijbel. Maar dit zou tekort doen aan de grote culturele erfenis die hier aan voorafgegaan is.

In pre-christelijke culturen ontstond al vroeg het idee van een 'andere wereld', een wereld waar zielen zich ophouden na hun aardse bestaan. De grondslag van dit idee ligt in het platoons dualisme; het idee van een scheiding tussen lichaam en ziel.¹ Ver vóór Plato kent men het idee van reizen van de ziel al. Men denke hierbij aan pre-christelijke culturen als Egypte,² maar ook in de Germaanse wereld was men vertrouwd met het idee van een niet-aardse wereld. Men zou kunnen veronderstellen dat dit voorlopers van de christelijke hel zijn, zoals die in het Nieuwe Testament geïntroduceerd wordt en in zijn meest afschrikwekkende vorm in de Middeleeuwen opgang deed; toch is deze vergelijking niet zo gemakkelijk te maken.

In het antieke wereldbeeld werd de onderwereld, 'het andere land', gewoonlijk gezien als de verblijfplaats van de god of godin van het dodenrijk. De bovenwereld (van de stervelingen) en onderwereld zijn gescheiden door een rivier of een kloof, terwijl de toegang bewaakt wordt door monsterachtige dieren. Deze onderwereld plaatst men gewoonlijk onder de aarde, evenals de hel.

De Bijbel kent een voorstelling van het dodenrijk (*sheôl*) waarin alle mensen eens zullen afdalen. Dit is een diepe groeve, een plaats van verwarring en duisternis. De mens leidt een schimmenbestaan ver van God, maar de rechtvaardigen gaan een weg die naar het leven leidt, het dodenrijk wordt een plaats van oordeel voor hen die zonder God zijn. In het latere dodenrijk zoals

1 Vgl. M. Maaskant-Kleibrink, 'Een bijdrage tot de ikonografische geschiedenis van de ziel', *Groniek* 99: 'De dood' (1987) 26-42.

2 H. te Velde, 'Over wereldbeeld en ruimtebegrip der oude Egyptenaren' *Groniek* 112/113: 'Wereldbeelden' (1991) 9-22.

dat wordt voorgesteld in het Nieuwe Testament (*Gehanna* van het eeuwige vuur) gaat dit dodenrijk steeds meer lijken op onze hel, een plaats van straf waar de doden voor hun zonden gekweld worden. Dit laatste is belangrijk, want dit idee kwam pas op na de kerstening, toen het Germaanse woord voor het dodenrijk: 'Hel' (de heerseres over het dodenrijk) gebruikt werd als vervanging voor het Latijnse *inferno*. G.P. Luttikhuisen gaat in zijn bijdrage uitgebreid in op en maakt onderscheid tussen begrippen als *sheöl*, *Gehanna*, dodenrijk, onderwereld en hel.

Alhoewel er veel verrassende overeenkomsten zijn tussen de idee van een onderwereld en de christelijke hel, is het toch belangrijk beide te scheiden. De onderwereld van de oude beschavingen is poëtisch, een gedachtenspinsel, een onbekend gebied. Wat deze onderwereld anders maakt dan onze hel is dat het geen levend gedachtengoed is, het leefde niet anders onder 'het volk' dan als een spannend verhaal. Wanneer vindt *onze* hel zijn oorsprong; wordt het een levend gedachtengoed?

De hel is een plaats, waar diegenen hun straf ondergaan, die door persoonlijke zonden veroordeeld zijn. Vele door God geschapen geesten zondigen, waarvoor zij met de straf der hel boeten. Ellen van Wolde stelt dat de "begrippen zonde en zondeval pas in de vierde eeuw door Augustinus werden geïntroduceerd aan het feit dat Adam en Eva met hun vrije wil het goddelijk gebod overtraden. Het christendom was toen staatsgodsdienst geworden en daarin paste de vrije wil en de eigen, individuele verantwoordelijkheid niet meer zo erg".³

De primitieve christenheid bestond lange tijd uit gewone mensen, de 'nieuwe christenheid' van de Middeleeuwen, die door druk van bovenaf tot stand was gekomen, had een volledig ander karakter. De eerste daad van geweld van dit nieuwe christendom was de kerstening. Rond deze periode moet de hel als martelkamer geïntroduceerd zijn; een plaats waar men voor zijn zonden werd gestraft.

De middeleeuwse maatschappij was een zwart-wit maatschappij, doordrenkt door het christendom; waarden en gedrag werden bepaald door de vraag of men al of niet christen was. De gehele middeleeuwse denkwereld kan omschreven worden als een min of meer bewuste vorm van het manicheïsme. De tweedeling tussen Goed en Kwaad beheerste het leven volledig. Deze christelijke wereld werd heen en weer geslingerd tussen angst voor de hel en verlangen naar het paradijs. Zoals door Karin Tilmans in haar artikel uiteengezet wordt, heeft de middeleeuwse wereld vier belangrijke kenmerken: het was verticaal, geometrisch en wiskundig, ptolomeïsch en allegorisch.⁴

In de *Civitate Dei* van Augustinus wordt ons duidelijk dat de christelijke mens vanuit zijn *civitas terrena* zijn blik richtte op het hogere: de hemel. Tussen hemel en aarde stond de Jakobs ladder. Het menselijk leven was een -

3 Vgl. E. van Wolde, *A semiotic analysis of Genesis 2-3. A semiotic theory and method of analysis applied to the story of the Garden of Eden* (Assen, 1987). Citaat: AD 15-4-1989.

4 Vgl. M. Gosman, 'Reizen in de Middeleeuwen. Van "empirisme" naar empirisme' *Groniek* 112/113 (1991) 53-66. D. de Vries, "Non nota e tablis o Ptolemaee tuis" (niet uit uw kaarten bekend, Ptolemaeus) *Groniek* 112/113: 'Wereldbeelden' (1991) 67-80.

door vallen en opstaan gekenmerkt- streven om deze ladder te bestijgen. De tocht van de ziel leidde trapsgewijs naar God.

De algemene opvatting luidde dat het universum een systeem was van concentrische sferen. In de middeleeuwse denkwereld ging men er nog steeds vanuit dat de aarde het centrum van het universum was. Pas in de vijftiende eeuw werd aan dit wereldbeeld afbreuk gedaan door Copernicus.

De fysieke wereld werd door de middeleeuwers, op een voor ons moeilijk te begrijpen wijze, achter symbolen verborgen. Het oude joodse taboe op de realistische, antropomorfe weergave van God was hiervan de oorzaak. Al lang nadat dit taboe opgeheven werd, leefden de symbolen nog voort in de psyche van de middeleeuwse mens. Het hiernamaals was de werkelijke wereld, dat via symbolen een voortdurende invloed uitoefende, waardoor het hiernamaals verbonden was met het aardse bestaan.

Deze symbolische wereld vindt men sterk terug in de voorstelling van de duivel, waar Marlies Caron aandacht aan besteed. De duivel wordt geïntroduceerd in het Oude Testament onder de naam Satan, pas in het Nieuwe Testament vallen namen als Duivel en Beëlzebub. Pas in Openbaringen 12:7 wordt verteld wie de duivel is: "En er kwam een oorlog in den hemel: Michaël en zijn engelen hadden oorlog te voeren tegen den draak; ook de draak en zijn engelen voerden oorlog, maar hij kon geen stand houden, en hun plaats werd in de hemel niet meer gevonden. En de grote draak werd (op de aarde) geworpen, de oude slang, die genaamd wordt de duivel en de satan, die de gehele wereld verleidt; hij werd op de aarde geworpen en zijn engelen met hem".

Satan was een creatie van de feodale samenleving: het prototype van de trouweloze vazal, de verrader. Pas in de volle Middeleeuwen (elfde eeuw) verscheen Satan op het toneel en ging een belangrijk deel uitmaken van het gedachtengoed van de middeleeuwer. De tweestrijd tussen God en de Satan was dé verklaring voor alles wat voorviel. Ook hier is duidelijk dat veranderingen in de maatschappij doorwerken in voorstellingen die men heeft van de duivel en de hel.

Het manicheïsme van de Middeleeuwen maakte het onwaarschijnlijk dat de vroege middeleeuwers zoiets als een vagevuur kenden; een gewogen oordeel vellen was in hun conceptie niet mogelijk. Het starre geloof in de hel belemmerde de opkomst van het vagevuur. De kans om in de hel terecht te komen was zo groot dat vele middeleeuwers de hoop opgaven om *niet* zondig te leven. De angst voor het eigen sterven bood de kerk de gelegenheid om de dood een clericaal karakter te geven. Vanaf het einde van de dertiende eeuw werd de gelovigen, die zich van hun zondigheid bewust waren, voorgehouden, dat zondaars niet in de hel, maar in het vagevuur terecht zouden komen, zodat er voor de zondige ziel nog redding mogelijk was. Gedurende begrafenisceremoniën werden maatregelen genomen om er voor te zorgen, dat de ziel uiteindelijk toch in de hemel terecht zou komen.⁵ De hel werd hierdoor 'minder eeuwig'. De introductie van het vagevuur deed de hoop op een plekje in het paradijs herleven 'menselijker'. De Franse historicus Le Goff heeft zich

5 Vgl. W. Cappers, 'Een levendige discussie: Philippe Ariès en Michelle Vovelle over de geschiedenis van de dood', *Groniek* 99: 'De dood' (1987) 69-76.

in zijn *Naissance du purgatoire* en *La bourse et la vie* uitgebreid geuit over het ontstaan van het vagevuur. In feite was het vagevuur een uitvinding van de middeleeuwse theologie om op de nieuwste economische ontwikkelingen te reageren, die uiteindelijk uitmondde in het kapitalisme.

De meest uitgebreide en boeiende voorstelling van de christelijke hel vinden we bij de Italiaan Dante; innovatief in het schrijven in de landstaal, maar thematisch nog steeds met beide benen in de Middeleeuwen. De middeleeuwse christelijke beschaving vindt haar ongeëvenaard hoogtepunt in zijn poëtische synthese waaronder heel het universum, alle wetenschap, alle schoonheid zich ordent: de *Divina Commedia*. De *Divina Commedia* verbeeldt op allegorische wijze de tocht van de mens van de martelkamers van de hel via het vagevuur naar de door uitbundig goud licht beschenen toppen van het paradijs. Vergilius speelt de rol van de symbolisering van de antieke cultuur en Beatrice symboliseert de christelijke openbaring. Het is een sublieme opsomming van middeleeuwse kennis en opvattingen, maar stond in zijn eigen tijd met de rug naar de toekomst. Karin Tilmans gaat in haar artikel uitgebreid in op de figuur Dante en diens meesterwerk: de *Divina Commedia*.

De verschrikkingen van de hel werden steeds afschrikwekkender. Toch kon deze afschrikking niet eeuwig blijven. Huizinga schreef daarover in zijn *Herfstij der Middeleeuwen* het volgende: "De middeleeuwer is als iemand, die reeds te lang met te sterke geneesmiddelen is bewerkt. Hij reageert slechts op de krachtigste prikkels."

De geboorte van Rabelais' Pantagruel uit de reus Gargantua, verbeeldt op middeleeuwse (symbolische) wijze de geboorte van de Renaissance uit de 'dark ages'. Deze geboorte heeft een ingrijpende invloed op de voorstelling van de hel. De overgang van *momento mori* naar *carpe diem*, verlegt de nadruk van de wereld van de doden naar de wereld der levenden. De verbinding tussen beide werelden wordt verbroken. Interessant is echter dat de hel verplaatst wordt; de 'andere wereld' wordt onze eigen wereld!

Ook na de Middeleeuwen bleef de voorstelling van de hel bestaan. De Reformatie en Contra-Reformatie brachten daar geen verandering in. Toch is er sprake van een langzame verschuiving van de collectieve hel (een symbolische hel die iedereen kent) naar een individuele hel (in de vorm van een persoonlijke nachtmerrie).

Deze verschuiving was het gevolg van één van de belangrijkste kenmerken van de Renaissance: het opkomende individualisme. Burckhardt laat in zijn *Kultur der Renaissance* zien dat deze individualisering grote gevolgen had voor het intellectuele en sociale bestaan van de mensheid. De ontwikkeling van het individu maakte de ontdekking van de mens en de hem omringende wereld mogelijk.

De hiernamaalstheologie werd langzamerhand een afgerond en logisch geheel. Na het Concilie van Trente (1545-1563) zou het gaan dienen als sluitstuk van een sterk individualistische en op het hiernamaals gerichte godsdienstbeleving. De katholieke geestelijkheid zag het aardse leven als een reis naar de eeuwigheid, waarbij eenieder er verantwoordelijk voor was dat de eigen ziel het einddoel (de hemel) zou bereiken. In tegenstelling tot de protestante predestinatieleer legde de katholieke geestelijkheid de verantwoordelijkheid voor de ziel dus bij de eigenaar. Door persoonlijke keuzes voor goed en kwaad bepaalde deze grotendeels zelf wat er in het hiernamaals met

de ziel ging gebeuren. De geestelijkheid probeerde de keuzes wel te beïnvloeden en maakte daartoe gebruik van het morele overwicht dat zij bij de gelovigen bezat. In wekelijkse sermoenen werd de goede richting aangegeven en de meest verschrikkelijke straffen beeldend beschreven. Het artikel van Gerrit Vanden Bosch gaat over de Zuid-Nederlandse katholieke sermoenen van de zeventiende en achttiende eeuw.

Toch was de hel niet alleen een theologische kwestie, ook in de kunst en literatuur kwam de hel geregeld aan de orde. Doordat er steeds meer belangstelling voor zaken als het individu, het eigen gevoel, het onderbewuste, dromen en nachtmerries ontstaat, verandert ook de voorstelling van de hel in de kunst. Behalve de 'traditionele' voorstelling van de hel (naar Dante) komt ook de voorstelling van de hel als een zeer persoonlijke, nachtmerrie-achtige visioen steeds vaker voor. In de achttiende en negentiende eeuw zijn er twee soorten voorstellingen van de hel; enerzijds de voorstellingen die putten uit de eigen beleavingswereld en anderzijds de voorstellingen die teruggrijpen op het werk van Dante. J.P. Neyman gaat in op de verbeelding van de hel in de West-Europese beeldende kunst aan de hand van werken van Van Eyck, Blake en Rodin.

In onze eeuw wordt 'hel' gebruikt als metafoor voor een fictieve of documentaire werkelijkheid die tot de sfeer van de historische werkelijkheid behoort. Een voorbeeld hiervan zijn speelfilms of documentaires die op één of andere manier proberen om de gebeurtenissen in de vernietigingskampen van Nazi-Duitsland op het witte doek te brengen. De genocide op de Europese joden heeft zich in het collectief bewustzijn genesteld als gebeurtenis waarop het woord 'hel' bij uitstek van toepassing is. Boektitels als *De Hel van Buchenwald* spreken voor zich. De hel is geen hersenspinsel meer, de hel kan overal op deze aarde zijn. Frank Blaakmeer gaat in zijn artikel over het demonische in de film dieper in op de subjectieve verbeelding van de hel en demonen in de twintigste-eeuwse speelfilm.

Literatuur (voornamelijk uit het voormalige Oostblok) kent ook recente voorbeelden van situaties die weergegeven kunnen worden met de term 'hel'. Onderdrukking, vrijheidsberoving, oorlog... dit alles is een hel. Niet langer is de hel het hiernamaals, de hel is hier en nu!

Alors, c'est ca l'enfer.
Je n'aurais jamais cru...
Vous vous rappelez: le soufre, le bûcher, le gril...
Ah! queulle plaisanterie.
Pas besoin de gril:
l'enfer, c'est les Autres.

Sartre

De redactie.